

تبعات سبک شمردن نماز بر اساس آیات و روایات

سیده آفاق شاهرکنی^۱

چکیده

نماز از نظر فقهی عملی است که دارای ارکان و شرایط خاص است که انجام آن روزی پنج مرتبه بر شخص مکلف واجب است. اما حقیقت نماز رابطه‌ی قلبی و عملی با خداست. خاصیت نماز احیای فطرت است، با این حال گاهی انسان اهمیت نماز را درک ننموده و در امر نماز سستی و بی‌توجهی می‌کند. هدف این پژوهش، یافتن معنا و مصادیق سبک شمردن نماز، تبعات سبک شمردن نماز و راه‌های مصون ماندن از آثار و نتایج آن بر اساس آیات قرآن و روایات اهل بیت علیهم‌السلام بوده این تحقیق به روش کتابخانه‌ای و تحلیلی - توصیفی باشد تأخیر نماز؛ عدم رعایت آداب نماز و ... از مصادیق سبک شمردن نماز و غضب خداوند؛ قهر و قطع رابطه با عترت، گرفتاری به مصیبت‌های دنیوی و اخروی، مضیقه و نارسایی‌های دنیوی، سختی احوال قبر و قیامت و... تبعات و نتایج مترتب بر سبک شمارنده نماز می‌باشند و راه‌های مصون ماندن از سهو نماز نیز عبارتند از: برنامه‌ریزی و افزایش شناخت. **واژگان کلیدی:** استخفاف نماز، اهانه الصلاه، اضاعه الصلاه، تبعات سهو نماز، سهل‌انگاری در نماز، سهو نماز.

۱. طلبه سطح ۲ مدرسه علمیه حضرت زینب کبری علیها‌السلام.

مقدمه

نماز ستون دین است و چنانچه ستون دین کسی، از استحکام و قدرت کافی برخوردار نباشد، بنیان و ساختمان دین وی هم متزلزل و سست خواهد بود. از این رو، جایگاه ویژه نماز در دین اسلام و نیز، در برنامه عبادی مؤمنان بر هیچ کس پوشیده نیست.

به دلیل جایگاه رفیع و کلیدی نماز در برنامه‌ی انسان‌سازی دین مبین اسلام، چنین جایگاهی، مسلماً در معرض آسیب‌ها و آفات عدیده‌ای قرار خواهد گرفت زیرا دشمنی و عداوت با دین اسلام و مسلمین و جلوه‌های عبادی و بندگی آنها، کمترین توطئه شیطان و ایادی اوست. سبک شمردن و سهل انگاری در رابطه با نماز، یکی از همین آسیب‌ها و آفت‌هاست.

بر همین اساس عقوبت‌های زیادی برای افرادی که نماز را سبک شمرده و در اقامه‌ی آن سهل‌انگار باشند بر شمرده شده است. از حضرت فاطمه علیها السلام نقل شده که از پدرش رسول خدا صلی الله علیه و آله پرسید: مردان و زنانی که نماز را سبک می‌شمرند چه سزایی دارند؟ آن حضرت فرمودند: هر مرد و زنی که نمازش را سبک شمارد، خداوند او را به پانزده مصیبت گرفتار می‌نماید: شش چیز در سرای دنیا، سه چیز هنگام مرگ، سه چیز در قبر و سه چیز در قیامت هنگام بیرون آمدن از قبر.^۱

خداوند در قرآن کریم، به محافظت از نماز تأکید فرموده و سهل‌انگاران و سبک شمارانِ نماز را انداز داده است: «فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ...»^۲؛ وای بر نمازگزاران! آنان که از نمازشان در سهو باشند.

روایات در تفسیر این آیات، اینچنین بیان کرده‌اند که مقصود از سهو، غفلت از وقت نماز است. سهل‌انگاری و سبک شماری نماز، راه را برای نفوذ و سلطه‌ی شیطان باز می‌کند؛ چنانکه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرموده است: «لا يزال الشيطان هابيا لابن آدم ذعرا منه ما صلى الصلوات الخمس لوقتهن فاذا ضيعهن اجترا عليه فادخله في العظام»؛ تا هنگامی که فرزند آدم نمازهای پنجگانه را در وقت خود انجام دهد، شیطان از او ترس و وحشت دارد؛ ولی آنگاه که نمازها را تباه ساخت، بر او جرأت پیدا می‌کند و او را در گناهان بزرگ وارد می‌سازد.^۳

با عنایت به موارد فوق‌الذکر بر آنیم که در ابتدا معنای سهو نماز و در ادامه تبعات و نتایج مترتب بر آن را مورد بررسی قرار دهیم. حال با عنایت به موارد فوق‌الذکر سؤال این است که نتایج سبک شمردن نماز بر اساس آیات و روایات کدام است؟

۱. ابن طاووس، علی بن موسی، فلاح السائل و نجاح المسائل، ص ۲۲؛ مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، ج ۸۰، ص ۲۱.

۲. ماعون: ۵ و ۴.

۳. شیخ صدوق، ثواب الاعمال، ص ۴۹۴.

همچنین برای پاسخ به این سوال اصلی باید به سوالات فرعی زیر پاسخ داد:

• مصادیق سبک شمردن نماز و علل آن کدام است؟

• پیامدهای دنیایی سبک شمردن نماز چیست؟

• پیامدهای اخروی سبک شمردن نماز چیست؟

• راه‌های مصون ماندن از سبک شمردن نماز کدام است؟

فرضیه پژوهش حاضر این است که با توجه به اهمیت نماز در دین مبین اسلام، شارع مقدس برای بر حذر داشتن مسلمانان از سبک شمردن نماز و برای اتمام حجت با مسلمانان، تبعات و نتایج این امر را از طرق گوناگون برای مسلمانان اعلام نموده و ما از طریق رجوع به آیات قرآن کریم و احادیث معصومین علیهم‌السلام در این زمینه، قادر به کشف تبعات و نتایج سبک شمردن نماز می‌باشیم. بر اساس آیات و روایات از بین رفتن برکت از عمر و روزی، بی‌پاداش ماندن اعمال، عدم اجابت دعا، جان دادن با زبونی، مرگ با گرسنگی و تشنگی، پریشانی در قبر، تنگ و تاریک شدن قبر، شدت حسابرسی و دوری نظر رحمت خداوند از سبک شمارنده نماز از نتایج سبک شمردن نماز می‌باشند. بنابر اهمیت موضوع نماز و نیز آیات و روایات محکمی که در خصوص سبک شمردن نماز وارد شده است، تحقیقات زیادی در خصوص موضوع تحقیق تا بحال صورت گرفته است که از قدیمی‌ترین آنها می‌توان به کتاب تهذیب الاحکام شیخ طوسی اشاره کرد که یک باب از این کتاب را به موارد شایسته‌ای که در هنگام نماز باید رعایت شود و نیز موارد ناپسندی که مؤمنین باید در هنگام برپایی نماز از آن اجتناب نمایند پرداخته است.

همه‌ی مفسرین شیعه نیز در تفسیر آیات مرتبط با استخفاف نماز در آیه‌های ابتدایی سوره ماعون به صورت مشروح به این آیات پرداخته و به تفسیر و تأویل این آیات مبادرت نموده‌اند که تفسیر المیزان از علامه طباطبایی از نمونه‌های برجسته در این خصوص می‌باشد.^۱

حضرت امام خمینی رحمته‌الله در کتاب سرالصلاه (معراج السالکین و صلاه العارفین) می‌فرمایند "باید دانست که منشاء حضور قلب در عملی از اعمال و علت و سبب اقبال و توجه نفس به آن، این است که قلب، آن عمل را با عظمت تلقی کند و از مهمات شمارد" بنابراین اول مرتبه حضور قلب در باب عبادت، حضور قلب در عبادت است و به این ترتیب ایشان دلیل اصلی سهل انگاری در نماز را نشناختن عظمت نماز و در درجه‌ی بعدی عدم حضور قلب در هنگام ادای نماز می‌شمارند و دواي این امر را نیز افزایش شناخت و معرفت به جایگاه نماز و تلاش برای حضور قلب در زمان اقامه نماز بر شمرده‌اند.^۲

۱. طباطبایی، تفسیر المیزان، ج ۷، ص ۳۸۹.

۲. موسوی خمینی، سر الصلاه، ص ۸۵.

استاد مطهری نیز در کتاب آزادی معنوی به بحث استخفاف نماز و ترک نماز پرداخته و در بخش دوم کتاب که به مبحث عبادت و دعا اختصاص دارد با بر شمردن مراتب قرب به خدا و معنای حضور قلب در نماز، استخفاف نماز را به عنوان گناهی متفاوت از ترک نماز تبیین نموده‌اند.^۱

همچنین از بین متأخرین می‌توان به کتاب پیامدهای خانوادگی سبک شمردن نماز از منظر آیات و روایات به قلم آقای رضا کرمانی اشاره نمود که با نثری روان و با تلاشی قابل تقدیر به بررسی آیات قرآن کریم و احادیث مرتبط با این حوزه پرداخته‌اند.

همچنین کتاب "سیمای نماز در قرآن و حدیث" مرحوم محمد محمدی ری شهری که توسط آقای عبدالهادی مسعودی ترجمه و تلخیص شده همچنین کتاب "پرتوی از اسرار نماز" حجت الاسلام قرائتی از کتاب‌های بسیار مفید برای مطالعه و پژوهش در خصوص موضوع سبک شمردن نماز و تبعات و نتایج مترتب بر این امر می‌باشند. از مقالات موجود در خصوص استخفاف نماز هم می‌توان به مقاله‌ی "آثار بی‌توجهی و استخفاف نماز" نگارش شده توسط خانم معصومه آدینه‌وند اشاره نمود که در آن به مصادیق استخفاف نماز بر پایه روایات اهل بیت علیهم‌السلام و سپس نتایج حاصل از این استخفاف بر زندگی انسان پرداخته است.

اهمیت نماز در زندگی انسان

اهمیت نماز و اهتمام به برپاداشتن آن در طول شبانه روز، بارها در قرآن کریم مورد تأکید قرار گرفته است و این امر، نشان از اهمیت بالای نماز دارد. در قرآن حدود هشتاد آیه در مورد نماز است که با تعبیرهای مختلف به اقامه‌ی نماز و رعایت حدود و احکام آن پرداخته و یا به مدح و تمجید نمازگزاران و ذم و توبیخ تارکین نماز و سهل انگاران آن پرداخته است.^۲

به عنوان مثال، در سوره اعلی نماز به عنوان عامل رستگاری ذکر شده است: «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى وَ ذَكَرَ اسْمَ رَبِّهِ فَصَلَّى...»^۳؛ حقا که رستگار شد کسی که خود را (از عقاید فاسد و رذایل اخلاقی و عمل‌های زشت) پاک کرد و رشد بخشید و زکات داد و نام پروردگار خود را یاد کرد و خضوع نمود و نماز خواند.

در این آیه اشاره به پاکی از عقاید فاسد و رذایل اخلاقی و اعمال زشت شده و به دنبال آن، واژه‌ی نماز آمده است. دلیل این امر، به خاصیت پاک کنندگی و تعالی بخش نماز برمی‌گردد زیرا خداوند می‌فرماید: «اتْلُ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ

۱. مطهری، مرتضی، آزادی معنوی، ص ۲۱۱.

۲. در سطرهای پایین به برخی از این آیات اشاره شده است.

۳. اعلی: ۱۴ و ۱۵.

مِنْ الْكِتَابِ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ^۱؛ ای رسول ما (آنچه را که از کتاب) آسمانی قرآن (بر تو وحی شد) بر خلق (تلاوت کن و نماز را) که بزرگ عبادت خداست (به جای آر، که همانا نماز است که) اهل نماز را (از هر کار زشت و منکر باز می‌دارد و همانا ذکر خدا بزرگتر) و برتر از حدّ اندیشه خلق (است، و خدا به هر چه) برای خشنودی او و به یاد او (کنید آگاه است).

هنگامی که حضرت عیسی علیه السلام به فرمان خداوند، در گهواره لب به سخن گشود، اینگونه فرمود که خداوند مرا تا زمانی که زنده هستم، به برپا داشتن نماز و پرداخت زکات سفارش کرده است... «وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا...»^۲؛ و مرا تا زمانی که زنده‌ام به عبادت نماز و زکات سفارش کرد.

تأکید قرآن بر محافظت از نماز

قرآن کریم در بیان اهمیت نماز و جایگاه آن در نزد خداوند، به مدح کسانی که از نماز خود محافظت می‌کنند می‌پردازد و از کسانی که در خواندن نماز خود اهمال کاری و سهل‌انگاری می‌نمایند، بیزاری می‌جوید. از این رو در میان عبادات فقط نماز است که به محافظت از آن تا این اندازه تأکید شده است: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ»^۳؛ بر نمازها و نماز میانی (نماز ظهر و عصر) محافظت نمایید و برای خدا و از روی خضوع و اطاعت، برای خدا بپایخیزید.

عمل به این توصیه و سفارش مهم، که قرآن به آن پرداخته است، امری است که فقط مؤمنان راستین و با اخلاص، از عهده‌ی آن بر می‌آیند. چنانچه خداوند در سه آیه از قرآن کریم، محافظت از نماز و پایداری در آن را یکی از صفات خاص مؤمنان بیان کرده و نمازگزاران راستین را کسانی معرفی کرده است که بر نمازشان استوار و پابرجا هستند: «الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ»^۴؛ و هم بر کیفیت نمازشان (از نظر واجبات و مستحبات و تعقیبات و...) مواظبت می‌کنند: «وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ»^۵؛ همانطور که ذکر شد، مراد از محافظت بر نماز، حب نماز و اهتمام نسبت به ادای اول وقت آن و به تأخیر نینداختن وقت آن است.

اهمیت نماز در احادیث

۱. عنکبوت: ۴۵.

۲. مریم: ۳۱.

۳. بقره: ۲۳۸.

۴. معارج: ۲۳.

۵. معارج: ۳۴.

۶- هیچ عملی در نزد خدا بهتر از نماز اول وقت نیست.^۱

د) دقت در نوع معاشرت و دوستان

یقیناً دوستان و کسانی که با آنها معاشرت داریم، در زندگی ما نقش دارند، در روایات زیادی از ائمه اطهار علیهم السلام به آثار مثبت و منفی دوستان بر زندگی انسان اشاره شده است که مراجعه به آنها می‌تواند راه گشای زندگی مان باشد. بنابراین، چنانچه نمازگزار با افراد و دوستانی معاشرت داشته باشد که اهل تقوا و راز و نیاز با خدا باشند و به نماز اول وقت اهمیت دهند به تدریج تحت تأثیر قرار گرفته و خود نیز به نماز اول وقت اهمیت خواهد داد. رسول خدا صلی الله علیه و آله نیز فرمود: «المرء علی دین خلیله فلتنظر احدکم من یخالل»؛ انسان پیرو دین دوستش می‌باشد، پس دقت کنید با چه کسی دوست می‌شوید.^۲

ه) دوری از گناه

پنجمین عاملی که موجب کاهلی و سهل‌انگاری در نماز اول وقت می‌شود، گناه است. گناه به عنوان مهمترین عاملی که ایمان انسان را تضعیف کرده و موجب قساوت قلب می‌شود، انگیزه‌ی ارتباط با خدا و لذت بردن از عبادت را از انسان سلب می‌کند، زیرا جایگاه ایمان قلب و دل است و دل آلوده به گناه قساوت پیدا می‌کند و برای ارتباط با خداوند و راز و نیاز با او نرمش نشان نمی‌دهد و احساسات انسان را بر نمی‌انگیزد. در روایت داریم گناهان باعث می‌شود سفیدی قلب سیاه شود و این سیاهی بر رفتار انسان تأثیر بد می‌گذارد.^۳

و) پرهیز از غفلت

تا زمانی که به حقیقت و نقش سازنده‌ی نماز در زندگی توجه می‌شود، نماز اول وقت ترک نمی‌شود، اما همین که از آثار و فوائد آن غافل می‌شود به راحتی نسبت به نماز خواندن سستی می‌شود:

(۱) عوامل غفلت:

- توجه افراطی به امور دنیوی و مادی از جمله کار، تلاش، تحصیل، غرق شدن در کار.
- گاهی غفلت به خاطر جو زندگی و محیط کار است، یعنی محیط همکاران و دوستان به گونه‌ای است که زمینه‌ی غفلت را فراهم می‌آورند و حتی گاهی محیط آن قدر آلوده است که زمینه‌ی گناه عملی نیز فراهم است و یا به گونه‌ای است که توجه به امور معنوی و نماز مورد بی‌اعتنایی و تمسخر دیگران واقع می‌شود و یا مسئول محل کار نسبت به نماز خواندن زیردستان توجه ندارد.

۱. حرانی، تحف العقول، ص ۱۱۲؛ مجلسی، بحارالانوار، ج ۸۳ ص ۱۳.

۲. مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۴، ص ۱۹۲، به نقل از محمدی نیا، پاسخ به پرسش‌های جوانان.

۳. کلینی، کافی، ج ۳، ص ۳۷۵، حدیث ۲۰.

- قانع نبودن: اسلام ما را به قناعت دعوت کرده است گاهی انسان بدون توجه به اینکه چقدر نیاز دارد و چگونه باید کسب کند از هر راهی تلاش می‌کند تا پول به دست آورد و این به شکل عطش در می‌آید که سیری‌ناپذیر است. به گونه‌ای که لحظه‌ای کنار کشیدن از کار (حتی ۱۰ دقیقه برای نماز را) موجب عقب افتادن می‌داند.
- تأخیر نماز از اول وقت گاهی به قصد نخواندن نیست؛ ولی انسان با درگیر شدن به امور زندگی و... وقتی متوجه می‌شود که وقت تمام شده است.

(۲) عوامل غفلت زدا

- مطالعه‌ی کتب مفید در مورد نماز و خواندن حالات بزرگان و عرفا موقع نماز.
- توجه دائمی به نماز امام حسین علیه السلام ظهر روز عاشورا با آن وضعیت سخت ایشان و فشار جنگ.
- دوستی با افرادی که نسبت به نماز اول وقت و نماز مقید هستند.
- دائم الذکر بودن: یعنی ذکرهای مخصوص هر روز یا صلوات و ذکرهای دیگر را دائماً بر لب داشتن.

(ز) سستی و تنبلی

یکی از عواملی که باعث می‌شود انسان در کار خیر، سستی و تنبلی نماید و کار امروز را به فردا و فرداها واگذار کند، وسوسه‌های شیطان است. شیطان دوست ندارد هیچکدام از بندگان خدا، کار درستی انجام دهند. از این رو هرچه در توان دارد، به کار می‌برد تا به خواسته‌ی خود برسد. در این رابطه شیطان از راه‌های مختلفی وارد می‌شود که شناخت آن راه‌ها، می‌تواند به انسانی که می‌خواهد در مسیر حق گام بردارد، کمک کند تا اسیر دام شیطان نگردد، یکی از ابزارهای شیطان تسویف است. تسویف یعنی بعداً تا می‌خواهی کاری را شروع کنی، وسوسه می‌کند که هنوز دیر نشده است، وقت زیاد است، این کار را انجام نده، کار مهمتری داری و چیزهایی از این قبیل. از این رو در اینگونه موارد انسان باید اولاً کارهای خوب و خوبتر را شناسایی کند، ثانیاً زمان خاص انجام آن را نیز مورد توجه خویش قرار دهد و بدون توجه به هر چیزی که ممکن است کار را به تأخیر بیندازد، در اولین فرصت ممکن به انجام کار خیر و نیک اقدام کند.

نتیجه‌گیری

سبک شمردن نماز یکی از ابتلائات نمازگزاران است که در راه دستیابی به هدف غایی نماز که همان احیای فطرت انسانی است، مانع ایجاد می‌نماید و راه پیشگیری از این مسئله شناخت معنا و مصادیق سبک شمردن نماز و همچنین تبعات و نتایج ناشی از آن و در نهایت شناسایی راه‌های مصون ماندن از سبک شمردن نماز می‌باشد. منظور از سبک شماری نماز، ترجمه «ساهون» و مفهوم آن، اهمیت ندادن به وقت نماز و بی‌توجهی به قضا شدن آن است. مصادیق سبک شمردن نماز عبارتند از: به تأخیر انداختن نماز؛ عدم رعایت آداب نماز در خلوت؛ فراهم نکردن مقدمات نماز قبل از اذان؛ عدم یادگیری معانی و عجله و شتاب در نماز. پیامدهای دنیایی و اخروی سبک شمردن نماز عبارتند از: از بین رفتن برکت از عمر و روزی، بی‌پاداش ماندن اعمال، عدم اجابت دعا، جان دادن با زبونی، مرگ با گرسنگی و تشنگی، پریشانی در قبر، تنگ و تاریک شدن قبر، شدت حسابرسی و دوری نظر رحمت خداوند از سبک شمارنده نماز.

راه‌های مصون ماندن از سبک شمردن نماز نیز عبارتند از: برنامه‌ریزی، افزایش شناخت و بصیرت، آگاهی از فوائد و اهمیت نماز، دقت در نوع معاشرت و دوستان، دوری از گناه، پرهیز از غفلت.

فهرست منابع

۱. ابراهیمیان آملی، یوسف، **نردبان عروج**، تهران: نشر رسانش، ۱۳۸۱ ه.ش.
۲. ابن طاووس، علی بن موسی، **فلاح السائل و نجاح المسائل**، چاپ اول، قم: بوستان کتاب، ۱۴۰۶ ه.ق.
۳. حرعاملی، محمدحسن، **وسائل الشیعه**، چاپ نهم، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۸۷ ه.ش.
۴. موسوی خمینی، روح الله، **سر الصلاة**، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۶۹ ه.ش.
۵. راغب اصفهانی، حسین، **المفردات فی غریب القرآن**، دمشق: انتشارات دارالقلم، ۱۳۷۴ ه.ش.
۶. شیروانی، علی، **چکیده اخلاق در قرآن**، چاپ دوم، قم: انتشارات دارالفکر، ۱۳۷۹ ه.ش.
۷. صدوق، محمد بن علی، **ثواب الاعمال**، قم: انتشارات رضی، ۱۳۶۸ ه.ش.
۸. طباطبایی، محمد حسین، **المیزان**، مترجم: موسی همدانی، چاپ یازدهم، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۸ ه.ش.
۹. طوسی، محمد بن الحسن، **تهذیب الأحکام**، محقق/مصحح: حسن خراسان، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامیه، باب فضل الصلاه و المفروض منها و المسنون، ۱۴۰۷ ه.ق.
۱۰. فیض کاشانی، ملامحسن، **محجّه البیضاء فی تهذیب الاحیاء**، مترجم: محمد صادق عارف، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲ ه.ش.
۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب، **اصول کافی**، مترجم: محمد باقر کمره‌ای، تهران: انتشارات علمی، ۱۳۹۴ ه.ش.
۱۲. مجلسی، محمدباقر، **بحار الانوار**، مترجم: موسی خسروی، مصحح: محمد بهشتی، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۷۹ ه.ش.
۱۳. محمدی ری‌شهری، محمد، **میزان الحکمه (۱۴ جلدی)**، ۱۴۱۶ ه.ق.
۱۴. محمدی نیا، اسدالله، **پاسخ به پرسش‌های جوانان**، انتشارات سبط اکبر، ۱۳۸۱ ه.ش.
۱۵. مصباح، محمد تقی، **اخلاق در قرآن**، چاپ هشتم، قم: انتشارات موسسه آموزش و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۸ ه.ش.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر، **پیام امیرالمومنین علی (علیه السلام)**، تهیه و تنظیم: جمعی از فضلاء، چاپ اول، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۶ ه.ش.

۱۷. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۹۰ ه.ش.
۱۸. _____، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۹۳ ه.ش.
۱۹. _____، آزادی معنوی، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۹ ه.ش.
۲۰. _____، گفتارهای معنوی، چاپ هجدهم، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۷۷ ه.ش.
۲۱. نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: موسسه آل البيت علیهم السلام - الاحیاء التراث، ۱۲۵۴ ه.ق.